

A. Krymskyi

“HISTORY OF THE KHAZARS” (UNPUBLISHED FRAGMENTS) /

Compl. by O. Bubenok, O. Khamray and V. Chernoiivanenko

O. Bubenok

DSc (History), Professor

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

helgebub@i.ua

O. Khamray

DSc (Philology), Senior Fellow

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

akhamray@yahoo.com

V. Chernoiivanenko

PhD (History), Associate Professor

Department of History

National University of Kyiv Mohyla Academy

8/5, Voloska Street, Building 5, Kyiv, 04070, Ukraine

chernoiivanenko@gmail.com

This publication is based on known fragments of the second part of the monograph “History of the Khazars” by the outstanding Ukrainian Orientalist Academician A. Yu. Krymskyi. This manuscript is kept in the funds of the Institute of Manuscripts of V. Vernadsky National Library of Ukraine. The work is dedicated to the events of the 7 – the beginning of the 8th century, when the Khazar kaganate was founded.

Keywords: “History of the Khazars”, A. Yu. Krymskyi, Ukrainian Oriental studies, Khazars

Кримський А. Ю.

“ІСТОРІЯ ХАЗАР” (НЕОПУБЛІКОВАНІ ФРАГМЕНТИ) /

Підготовка до друку: О. Б. Бубенок, О. О. Хамрай, В. В. Черноіваненко

У рік 100-річного ювілею Національної академії наук України в журналі “Східний світ” продовжується публікація відомих нам фрагментів другої частини монографії “Історія хазар” видатного українського орієнталіста академіка А. Ю. Кримського. Основою ж для цієї публікації стали сторінки рукопису, що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. При публікації цього тексту ми намагалися зберегти усі особливості оригінального тексту, роздрукованого на друкарській машинці. Запропонований увазі читачів фрагмент присвячено подіям VII – початку VIII ст., коли Хозарський каганат постав як самостійна держава.

© 2018 O. Bubenok, O. Khamray and V. Chernoiivanenko; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

КАТАСТРОФІЧНО-НЕВДАЛІ АРАБСЬКІ СПРОБИ В 640-их рр. ЗАВОЮВАТИ
КАВКАЗЬКУ ХАЗАРЩИНУ. НА СКІЛЬКИСЬ ДЕСЯТИЛІТТІВ
ХАЗАРИ ОД АРАБСЬКОГО НАТИСКУ ЗАБЕЗПЕЧЕНІ.

Араби виступили на поле всесвітньої історії саме тоді, як дві великі світові держави: імперія сасанідів та імперія східньо-римська (або Візантія) довели одна одну до повної знемоги. Довга війна імператора Гераклія та Хосрова II Первіза закінчилася після Гераклієвих перемог 628 р. на тім, що обидві великі імперії, геть знесилені, мусіли вчинити між собою замирення, – певне, щоб, одпочивши, знов потім розпочати боротьбу. Та одпочити вже не довелося. Араби Аравійського півострова, об'єднані проповіддю ісламського апостола Мохаммеда, покинули свою бідну батьківщину і густими ордами насунули через Ефрат на Персію, через синайську пустелю на візантійську Передню Азію. Між 636–651 р.р. вся сасанідська держава увійшла в склад арабського халіфата. Рівночасно в 636 році араби завоювали Палестину з Сирією. Далі в склад арабського халіфата увійшов Єгипет, а з Єгипту вони – переможці пішли на захід в напрямі до Атлантицького океану. Під їхню владу дісталася вся північна Африка, – в VII ст. до Алжиру, на припочатку VIII століття до Марока, до океану, а через Гібралтарську протоку перейшли вони і в Іспанію аж до Піренейських гір. Од глибів Азії, од кордонів Китаю й Індії, до Атлантицького океану все зробилося єдиним “халіфатом”.

Тюркська велика держава VII в., що тяглася своїми володіннями теж од кордонів Китаю й Індії до Озівського моря, зробилася безпосередньою сусідою нової такої самої великої, ба ще й більшої, а zarazом енергійної держави, сусідою трохи чи не на всіх своїх південних кордонах. Ці дві молоді й могутні політичні сили, держава тюрків та халіфат арабів, стали в 640-их р.р., як суперники, одно проти одного.

Араби розуміли, що з тодішнім середньоазійським, туркестанським хаканом тюрків, володарем і Заріччя (Трансоксіяна) не так швидко й щасливо можна буде поборотися, як боролися араби з останнім сасанідським шахом. Через те в Середній Азії ми, аж до кінця VII віку, не бачимо поважних арабських спроб (окрім, хіба, спорадичних грабінницьких наскоків) перейти Аму-Дар'ю, щоб завоювати зарічні землі великого тюркського хакана. Але на кордоні кавказькому, де проти нового арабського халіфата стояв улус західно-тюркського джебгу-хакана Надкавказчини та закавказької Агванії, справа здавалася була завойовникам-арабам за багато простішу, і спроби придбати для халіфата територію Агванії та й самої Хазарщини почалися з перших-таки літ арабського завойовничого руху.

Арабський історик Табарій під 22=643 роком¹ оповідає, що вже й за останніх років халіфата Омара (уб. 644) араби продерлися до надкаспійського міста Дербенда (а ця територія, тісніш Арран та Ширван, була в руках або під зверхністю хазарів)². Мало того: вони, коли схочемо вірити Табарієві, перейшли були і поза Каспійську (Дербендську) браму, “Баб аль-аб'в'аб” отой, та й вступили в “землю тюрків”³. Про якісь ворожі заходи і про якесь збройне завоювання, що мали б тут учинити араби, Табарій не каже⁴. Навпаки, він дає таку ідилічну картину зустрічі арабів та надкавказьких “тюрків” 643 р., що читачеві одразу видко: коли року 643-го щось одбулося, що це насправжки міг бути не завойовничий похід, а швидше вже мирні дипломатичні розвідини. Арабам – каже <...> – дуже тут пособляв своїми порадами і своїм авторитетом серед позадербендських варварів один з кавказьких прикордонних перських правителів, який визнав собі за принцип, що раз араби завоювали його батьківщину – сасанідську Персію, то він уже підданець не сасанідський, ба халіфський, і мусить пособляти халіфові.

Наслідок од тієї візити Омарових арабів (643) поза Дербендську браму був – коли б вірити Табарієві – такий, що мусульмани, виходило б з Табарія, дуже й дуже безкровним газаватом здобули *Баланджар* (значить, столицю Тюрко-Хазарщини)

“не зробивши жодної жінки вдовою, і жодного хлопчика сиротою”⁵, а звідти, каже далі Табарій, арабська кіннота дісталася аж до Білої (по арабськи Бейда)⁶, виходить ніби-то фарсахів на 200 (на північ) од Баланджара⁷. Не будемо тут спинятися над питанням, про яку далеку “Білу воду” або “Біле місто” може тут говорити Табарій⁸, тільки, що весь цей епізод, коли ми його сприйmemo так, як він оповідається у Табарія, аж ніяк не можна залічити до арабських “завоювань”. Могло це бути хіба найперше рекогносцирування в доти невідомій арабам північно-кавказькій країні.

За халіфа Османа (644–656) довелося тут арабам-воюкам поподвизатися вже як слід. Та-без великого щастя. Якщо вище переказана в Табарія мирна візита арабів до Баланджара й до Бейди 643 р. справді одбулася (бо й про це сумніватися аж надто можна), то вона повинна була тоді ж таки викликати у баланджарського володаря не-аби-які побоювання; і коли він справді може й обмінявся з тодішньою, попередньою арабською місією усякими привітними компліментами (про передачу ж Баланджара арабам, натурально, не могло бути й мови), то про деякі заходи проти дальших таких арабських візит, баланджарський хакан повинен був подбати. Історик арабських завоювань Баладзорій IX в. оповідає, що про це подбали з свого боку й візантійці. З візантійського почину⁹, народи, що жили поза Дербендом, склали коаліцію проти мусульман. На малоазійській території правитель Патрикій візантійської “теми” Арменіякоса¹⁰ зібрав був проти арабів візантійське військо, і ото ж до нього й прилучилися загони-аланів (осетів), обхазів, хазарів із Семендера; а місто Семендер, що лежало над берегом Каспійського моря, було другою столицею в хазарів, чи в тюрко-хазарів. За наказом халіфа Османа (бл. 645)¹¹, пішов проти цієї візантійсько-кавказької коаліції хоробрий арабський вождь і витязь Сельман. З декількома тисячами війська вступив він до Південної Агванії, перейшов ріку Куру, зайняв місто Кабалу (вона ж “Хазар”), і тоді сусідні кавказькі князі згодилися були платити мусульманам данину. Але як перейшов Сельман Дербендську браму і вступив до внутрішнього Дагестану, то тут єдиним наслідком газавата арабів залишилися їхні “дорогі могили на далекій чужині”, бо, каже Баладзорій, “за рікою Баланджаром перестрів Сельмана хазарський хакан із своєю кіннотою, і тут Сельман загинув смертю вкупі з чотирма тисячами мусульман”¹². Один із утікачів приніс до халіфа Османа трагічну звістку про загибель його війська в чужій землі.

Сумовита елегія одного побожного медінського поета щиро оплакала героя Сельмана і його “дорогою для мусульман могилу в далеких Баланджарі”¹³. Сельманова могила зостається в пошані й досі; тільки ж теперішня народна пам’ять запобігливо показує її вже не десь у глухій глибу Дагестана, а в надкаспійському місті Дербенді, де вона приступна для всіх побожних мусульманських прочан.

Само собою ясно, що думку про дальші поважні завойовничі походи на Хазарщину (чи на землю тюрків, як її зве Табарій) довелося мусульманам після оцих подій, що одбулися в середині 640 рр., одкласти на якийсь час, і то надовго. До того ж протяжні внутрішні усобиці поміж самими арабами, що спалахнули попередю після трагічної смерті халіфа Османа (уб. 656), а потім – за перших омейядських халіфів (в 680–690-х рр.), одтягли халіфатську увагу од окраїн. Звичайно, що важко було б арабам добиватися обіцяної данини навіть од тих близчих народів, що сиділи на півдні од дербендського просимку в Закавказчині. Тут свою владу знов поновили хазари (“туркестанці” вірменських тодішніх істориків), ба навіть тая частина Агванії, що лежала на південь од р. Кури в її правобережному басейні і була для арабів приступніша, залишалася, як ми вже бачили з Каганкатвація, у васальному володінні “туркестанців”, а арабську зверхність могли визнавати хіба на словах. Мало того: хазари сміливо дозволяли собі робити грабіжні наскоки навіть на тії краї Закавказчини, що їм ніколи не були належали, а вже були платили данину арабам. От, прим., вірменський історик Гевонд VIII в., автор “Історії халіфів”, оповідає, що в книзі VII в. “серед війн арабських”, і вірмени і агванці перестали платити

арабам дань, і тоді підбили Вірменщину північні люди – хазари та й поруйнували її і, набравши здобичі й полну, одійшли в свою країну¹⁴. Арабам доводилося тоді попередити про те, щоб хоч ближчу до них Вірменщину знову прибрати до своїх рук, а не на малоприступну позагірню Хазарщину новою війною йти. Вони дали покій землям надкавказького тюркського улуса літ на 60–70, більш-менш аж до 710 рр.

ЦІЛКОВИТИЙ ОДРИВ ХАЗАРСЬКОГО ХАКАНАТУ
ОД СЕРЕДНЬО-АЗІЙСЬКИХ ТУКЮЙЦІВ У ЗВ'ЯЗКУ
З СЕРЕДНЬО-АЗІЙСЬКИМ ДИНАСТИЧНИМ ПЕРЕВОРОТОМ 657–659 р.р.:
ОТДОДІШНІ ГРАНИЦІ САМОСТІЙНОГО ХАЗАРСЬКОГО ХАКАНАТУ.
ТОРГОВИЙ ШЛЯХ ДО ХАРИЗМУ; КРИМ; СТЕПОВА УКРАЇНА;
НАДДНІПРЯНЩИНА І ВІДНОСИНИ З БУЛГАРАМИ НА ДУНАЇ;
БУРТАСИ-МОРДВА.

Тим часом у політичному житті великої тюркської держави “тукюйців” через те і в житті надкавказького улуса, трапилася важлива зміна: розвалився головний, середньоазіатський осередок тієї держави. Китайці, що весь час не переставали ставитися вороже супроти тих “тукюйців”, котрі із своїм великим хаканом жили поруч їх у теперішньому китайському Туркестані і мали великоханську резиденцію коло “Золотої гори”, використали підходящий для них момент (в 657–659 р.р.) і за допомогою інших тюрків – уйгурів звалили цю велико-хаканську династію¹⁵. Окрім того захопили китайці під свою владу ще й Трансоксанію або согдійсько-харизмську територію між Сир-Дар’єю та Аму-Дар’єю (і вона одтоді перебула під китайською владою з півстоліття)¹⁶.

Китайці не простягли свою руку на довгі степи, що тяглися од Харизма й Аральського моря на захід через рр. Ембу й Урал до Волги. Ще менше могли вони мріяти про те, щоб досягти надкавказького улуса недавньої великої тюркської держави – між північним Каспієм та Озівським морем. І от уся незавойована од китайців, велика територія між Харизмом та Озівщиною мусіла тепер подбати про те, щоб її доти добре налагоджене політичне й караванно-торгове життя не повернулося в гірший бік. І зовсім натурально виходило, щоб політичний провід над усіма тими землями б. великого тюркського хаканату, котрих китайці не захопили, перейшов до володаря *надкавказького улуса*, як до найсильнішого представника розбитої династії, дарма що той тюркський династ мав свою резиденцію трохи далеченько од степів Азії, аж коло Кавказу й Хазарщини, і встиг добренько сам позахаритися. Одтепер, після туркестанської катастрофи 659 р., на нього природньою силою речей переходила гідність великого хакана усіх вільних тюрків, переходила як законна спадщина; та, мабуть, законно переходила і тая “царська благодать”, яка, на думку тюрків (це видно з арабських географів уже X в.) спадково мусіла спочивати на верховнім володарі династії¹⁷. Мінати титул “хакан тюрків” на якийсь інший, що може б і більше відповідав реальній дійсності (напр. на титул “хакан хазарів”) новий “великий хакан” попервах, здається, навіть не бажав, або такого загіного не цікавився. В кожному разі для своїх політичних сусідів-арабів, візантійців – цей володар не тільки в VII столітті, та й і в VIII-му, не переставав бути “царем тюрків” або “хаканом тюрків”, а піддані йому хазари найзвичайніш титулувалися і в арабських, і в візантійських істориків теж “тюрками”; на це чимало можна б навести прикладів у великій історичній всезбірці араба Табарія або в літописі візантійця Теофана і інші¹⁸.

Однак жива дійсність теж давалася в знаки; не могли ж усі не рахуватися з тим фактом, що ті люди, котрі титулувалися “тюрки”, насправжки належали до нації хазарської, а не до загально-відомої тюркської. І тому термін “хазари” і “хазарський хакан” рівночасно теж продиралися в історіографію VII–VIII віку¹⁹, аж доки в другій половині VIII віку назви “хазари” й “хазарський хакан” рішуче стала переважати²⁰.

Найпершою турботою нового хакана в його Надкавказчині мусіло бути збереження того *східного торгового шляху*, що вів через Волгу й Урал степами аж до Харизму, бо це ж була справжня торгова артерія для держави. Кочові племена, що перебували саме на отій східній степовій дорозі, очевидно, дуже добре розуміли ті великі свої постійні торгові вигоди, які їм давало забезпечення цього шляху (кращі вигоди ніж грабування торгових караванів, що мали б тим шляхом переходити). Через те новому хаканові (будемо одтепер уже звати його тільки “хазарським”) напевне зовсім легко було держати зверхність над волзько-харизмійською степовою територією попросту через мирні, взаємовигідні договори між ним та тими кочовиками. А в тім держачи дуже непогане, ще й постійне, військо²¹ хазарський хакан мав повну спроможність і приборкувати заволзьких кочовиків навіть збройною рукою. Будь-що-будь, ми знаємо, що східні кордони хазарської держави сюзеренно чи договірно кінчалися коло крайнього пункту, потрібного хазарам для безпечного середнього торгу з харизмійцями – коло кордонів самого Харизму; про це ми маємо виразне свідчення, наприклад, у араба Курдами, що писав близько 928 р.²²; якщо так стояла справа східного шляху в X столітті (а тоді Хазарщина була вже політично слабша), то тим легше було хазарам зберігати безпосередню близькість своїх східних кордонів з харизмійськими в попередніх двох століттях, коли Хазарщина перебувала в розквіті своєї політичної могутності. І справді у ибн-аль-Асіра (Ториб V, 84, ст. № <...>) під 104 = 722 роками знаходимо зазначку, що всі тюрки “союзники хазарів”²³.

Заразом повинен був придбати новосамостійний хазарський Хаканат після 659 року і про забезпечення торгових шляхів *західних*, навіть про поширення своїх політичних меж значно далі на захід, ніж це було в великій тюркській державі VI–VII віку.

Дуже важливою, з торгового погляду, надбережною західною смугою було для хазарів південне побережжя Кримського півострову. Тюрки VI в., ми пам’ятаємо, спинили свій завойовничий наступ тут на Херсоні (Севастополі), у 580 чи 581 році вони Херсон були облягали, але напевне через деякі тодішні середньо-азійські домові чвари покинули облогу²⁴; ба навіть незабаром вони очистили і керченську частину Криму, наскільки це можна висувати із знайденого грецького напису 590 р.²⁵ часів імператора Маврикія. А отже новий хазарський хаканат VII в. знов держав Кримське побережжя в своїх руках, і не тільки коло Керченської протоки, ба навіть одну пару у *Херсоні*, сидів (у 710 році) хазарський намісник “тудун”²⁶ і візантійці звали цю кримську країну попросту Хазарія²⁷.

Та цього східного кордону для нової Хазарщини це було обмаль. Якщо тюрки VI–VII в. обмежили коло Озівського моря свої східні кордони устям р. Дону, то хазарський хаканат перейшов і *за Дін* та й опарував північне чорноморське побережжя (теперішню *степову Україну*) і розгосподарювався по обох боках Дніпра; од устя ж Дону він розповсюдивсь і на північ, і на *середню Волгу*. Така експансія на захід і на північ стояла в зв’язку з тим, що споріднений з хазарами народ булгари, може й не без тиску од самих хазарів²⁸ великими ордами вирушив за з надозівських степів. Одна частина булгарів правда, нікуди не пішла і залишилася в Надозівщині, на *Кубанщині*; вірменський географ VII в. налічує їх коло Кубані аж чотири коліна²⁹ поволі, протягом VII в., осілися одні на Дунаї (царство булгарів Дунайських), другі сформувалися в політичне тіло в краю Волзько-камському (царство *булгарів волзьких*). Хазари неминуче мусіли посуватися слідом за мандрівними булгарами, принаймні західними, бо треба ж було обкладати їх даниною і на нових місцях, а коли булгари посувалися відти ще знов далі, то ті чорноморські місця, що вони їх покидали, однаково вже залишилися під хазарською сюзеренною владою.

Треба зазначити, що рух булгарів у напрямі на захід, з Надозівщини через північну Чорноморію до Дунаю, почався навіть і не з часів великого хазарського Каганату,

по 659 р., не в VII столітті, а ще з кінця V в., після занепаду гунської Атиліної держави; пнулися булгари до Дунаю і в VI віці і вступили в приязні відносини з імператором Юстиніаном³⁰. Але держалися тоді оці заїди булгари все ще на північному боці Дунаю – в Басарабщині, тощо; на південному Дунайському надбережжі тоді ще не закріплювалися вони. Допіру близько 670 р., під проводом Аспаруха чи Ісперіха, переходять булгари Дунай і засновують тут своє славне царство³¹ і в 679 р. імператор візантійський Константин Погонат формально визнає тут нову державу – Булгарію, дунайську Булгарію.

Тут побутом ця частина булгарів остаточно одділилася од своїх родичів хазарів. Хазари ж, посуваючися за ними, не дійшли так далеко, аж до Дунаю, хоч вірменський історик VIII в. Гевонд зве хазарського хакана в 705 р. паном над цими самими булгарами³², тільки ж реальною західною границею їхньої хаканської держави стався басейн обох боків Дніпра, або Наддніпрянщини аж до лиманів Чорного моря, з її *слав'янською* праукраїнською людністю. З початкового літопису, де між іншим (у Лавр. списку л. 14; Іпат., л. 15 сказано, що й Київ заснували брати-хазари Кий, Щек і Хорев) ми знаємо, що хазарам більш-менш аж до третьої четвертини IX в. платили васальну данину і поляни Київщини (до 862 р., аж до Аскольда й Діра) і сіверянин Чернігівщини (до 884 р. – до часів Олега), і радимичі на р. Сожі (до 885 рр.), і вятичі на р. Оці (ці аж до Святославових часів X в. (964))³³. Літопис не каже, щоб хазари брали данину з тіверців та уличів, які своїми торговими містами доходили до Дністру аж до берегів моря, а за Дністром “присиділи” аж до Дунаю. Але певний політичний хазарський вплив відчувався з VII віку однаково, й тут³⁴. З якого саме року підхилили собі хазари, прим., київських полян, літопис не каже; каже тільки, що поляни тоді “сиділи в лісах на горах” і що їх кривдили деревляне та “инии околнии”³⁵ і що дань вони платили хазарам мізерну – по білячій шкурці з дому³⁶ і з хазарами балакала громада, а не князь³⁷. Це, здається, свідчить про дуже ранні часи полянської історії, і, мабуть, принаймні *початки* хазарської сюзеренності над Наддніпрянщиною можна класти на VII–VIII вік.³⁸ в кожному разі це сталося вже після того, як звідси пішли (в VII в.) авари або абри оті, що “примучували” слов'ян³⁹. Ми вже підносили вказівку найстарших списків руського літопису (Лаврентьєвс., л. 14, Іпат., л. 15), звідки виходило б, що навіть троє легендарних братів Кий, Щек і Хорив, які заснували Київ, вже “були хазари”. Нема немичої потреби висновувати звідти, що ті легендарні герої-брати повинні були належати й до раси хазарської. Швидше легенда ця може показувати, що народня пам'ять зберегла історичний факт: ті, хто заснував або відновив Київ, були одразу васалами хазарської держави.

Щодо тієї частини булгарів, яка заклала свою державу в землях волжсько-камських, т. з. царства *булгарів волжських*, то історія перших моментів цього царства, чи “літверства” і відносини його до хазарів VII–VIII в., – це річ для нас доволі темна⁴⁰. Монетні скарби, знаходжені в Пермській губернії, коло берегів Ками, із сасанідськими монетами V в. по Р. Х.⁴¹, показують, що в V–VI вв. тут провадився торг із сасанідською Персією, звичайно, що через Середню Азію. Але чужі монети не скажуть, яка саме народність жила тут у V–VI в.в. і торгувала з найкими гостями. Могли б це бути попередники камських булгар, а важче думати, що то були вже й сами булгари, відламок надкубанських – хоч, правда: була-б дуже натуральна річ, що, як до Дунаю, так само й до Ками почали булгари пнутися рівночасно, тобто (про Дунай це ми знаємо) ще й перед VII століттям⁴². Але це все неясно⁴³. Ми не маємо даних гадати, що хазари в VII в. слідкували за волжсько-камською міграцією булгарів так само пильно, як за міграцією дунайською: хазари по п'ятах за ними, отак як за булгарами дунайськими, не пішли. І осілися волжсько-камські булгари аж надто далеко од хазарів, далеко навіть од тих хазарів, котрі в кінці VII століття сиділи теж на Волзі. З вірменської географії кінця VII в.⁴⁴ видно, що хазарські густі

маси жили тільки на найпівденнішій частині р. Волги, коло самих її устів. Авже ж щоб од устів Волги дістатися до землі волжсько-камських булгарів, до теперішньої Казашини та сусідніх країв, – треба було водою пливти два місяці, степом іти – місяць⁴⁵; це ж і по простій лінії, по повітрі, та й то буде верстов понад тисячу, віддаль надто й поважна.

Але на тих широких волжських просторах, поміж південно-волжськими хазарами і північно-волжськими булгарами, сиділа численна народність, що одразу неминуче повинна була породити якісь стосунки північних булгарів та далеких надкаспійських хазарів – і то стосунки ворожі. Це була фінська народність *Мордва* (у Йордана VI в.), або Бордаси, Буртаси, як звать тую народність арабські географи IX–X в.⁴⁶, хлібороби й торгові люди, що розводили верблюдів та рогату худобу і вивозили із своєї країни такі цінні товари, як хутра смухатих звірів, мед та віск⁴⁷. Політичні обставини, найбільш очевидячки підказані інтересами економічно-торговими, склалися так, що булгари північної Волги та Ками сталися ворогами своїх сусідів – буртасів-мордві, а тії шукали оборону-захисту у південно-волзьких хазарів Надкаспія, і кінець-кінцем зробилися *хазарськими васалами*. Коли саме. В IX столітті це був уже *давно* довершений факт⁴⁸, а початки тих хазарсько-мордовських державних взаємовідносин напевно повинні заходити в VII–VIII в.

З усього вищесказаного видно, що самостійний хазарський хаканат, одігнавши од себе в 640-их рр. завойовників-арабів з великою для ворогів утратою і забезпечивши себе проти дальшого арабського натиску Закавказького півдня літ на шістдесят, зумів використати цю довгеньку перерву як найкраще, щоб закріпити свій східний торговий шлях до Хоризма і поширити свою західню територію далеко в бік Європи, почасти розповсюдитися на північ от хоч би до басейна р. Оки.

НЕНОРМАЛЬНІ ВАСАЛЬНІ ВІДНОСИНИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ АГВАНІЇ
2-ОЇ ПОЛОВИНИ VII в. ДО СЮЗЕРЕНА-ХАКАНА ЧЕРЕЗ АРАБСЬКЕ
СУСІДСТВО, КАРНІ ЕКСПЕДИЦІЇ ХАЗАРІВ НА МИГРАНІДСЬКУ АГВАНІЮ.
СПРОБА АГВАНСЬКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА (ВОРАЗ-ТРАДОВОЇ НАРАДИ) ТА
АГВАНСЬКОГО ДУХІВНИЦТВА ГЕТЬ ПРИМИРИТИ АГВАНЦІВ І ХАЗАР
ЧЕРЕЗ РОЗПОВСЮДЖЕННЯ (АНТИАЛХЕДОНСЬКОГО) ХРИСТІЯНСТВА
В КОРОННІЙ ХАЗАРЩИНІ. АПОСТОЛЬСЬКА МІСІЯ ЕП. ІЗРАЇЛЯ В 684 році.
КАРТИНА ХАЗАРСЬКОЇ РЕЛІГІЇ VII в. НАСЛІДКИ ХРИСТІЯНСЬКОЇ
ПРОПОВІДІ ЕП. ІЗРАЇЛЯ В ХАЗАРЩИНІ; ПЕРЕВАГА ПРОПОВІДІ З КРИМУ
ВІЗАНТІЙСЬКО-ПРАВОСЛАВНОЇ, А НЕ ВІРМЕНО-АГВАНСЬКОЇ
(свідощтво царгородських “нотицій”).

Не зовсім нормально склалися для хазарів 2-ої половини VII в. тільки відносини в їхній південній країні, в Закавказчині. Тут через близьке сусідство омейядського халіфата з арабським намісництвом у Вірменщині та Грузії стосунки між васально-хазарським князівством Агванським (князя Джеваншіра, далі його брата Вараз Трдата) та сюзереном Агванії хазарським хаканом не раз-у-раз підтримувалися так гладенько й прихильно, як того могли б для себе бажати обидві сторони.

На тую частину закавказької Хазарщини, котра, лежачи на лівому березі р. Кури, перебувала під безпосередньою хазарською управою (північна Агванія, або Ширван, де адміністративним хазарським центром було місто Кабала, або Хазари), араби не надто важилися зазіхати: загибель витязя Сельмана й його хоробрих соратників в 640-их роках довго була для арабів сумною пам'ятною наукою. Та інакше склалися справи того VII в. в васальній хазарам Агванії південній (по арабськи “Аррап”) у тім мигранідським князівстві, що лежало не в лівобережному, а в правобережному басейні р. Кури. На оцих хазарських васалів однаково тяжко натискали і мусульмани-араби, і не зовсім, правда, одновірці з агванцями – православні християни-візантійці. Ми вже бачили, що агванський князь-мигрид Джеваншір (636–670)

зять хазарського хакана, надумав своєрідну систему потрійного підданства: платив васальну данину усім трьом своїм сильним сусідам – і хазарам, і халіфатським арабам, і візантійцям. Це не надто припадало до вподоби тодішньому хазарському хаканові, і він робив заходи, щоб покласти край такому ненормальному становищу. Тільки ж і Джеваншірів наступник агванський князь Вараз-Трдат (670–705) пішов шляхом свого попередника: і він так само платив васальний податок “трьом народам-хазарам, таджікам і грекам”⁴⁹. За таку його поведінку хазарський хакан насилав карні загони на його агванську країну⁵⁰.

Року десь так 684-го⁵¹ князь Вараз-Трдат покликав на нагороду інших одноплеминних йому князів, вельмож та представників найвищого духовництва і дуже сумно констатував, що “війська гуннів (= хазарів) щороку роблять нещастя на нашу агванську країну”, і що треба цьому лихові запобігти. Яким способом? – а спробувати *навернути хазарів до християнства*, щоб релігійна спільність “нахилила думки обох країн до миру й нерозривної любови”⁵². Безперечно, і князь Вараз-Трдат і зібрані достойники добре знали, що християнська пропаганда в Хазарщині саме орді вже провадилася, і то не з аби-якими наслідками. Тільки ж тая пропаганда йшла тоді не з Кавказу, а з Криму, з православної митрополії Готської⁵³. Вона мала на оці не тільки ближчі міста, в т. зв. кримській Хазарії, як, от, Карасу, або по той бік Керченської протоки Тума-тархан (Тьмутаркань), ба розкидала свої сіті й на далеченький од Крима торговий Утіль на устях Волги, та явно пнула й у кавказькі володіння хазарів. Це було православ'є візантійського типу, затверджене й на Халкедонському вселенському соборі. В очах агванців і вірмен тая проповідь несла з собою, розуміється, не справжню християнську науку, а діюфізитську “халкедонську скверну”⁵⁴.

Вирішили, на тім соборі бл. 684 р., вирядити спеціальну апостольську місію до “далекої країни гуннів” – на правду ж до найближчої – в Дагестан, в позачорську (Дербендську) браму⁵⁵.

Ми знаємо, що це була не перша християнська місія од християн-агванів до поганської Хазарщини. Років тому понад півтора століття, в VI в., ходив з Агванії на місіонерську пропаганду до надкавказьких хазарів єпископ Кардуст і навіть придумав тоді для хазарської (“гунської”) мови алфавет; ці місіонери зробили тоді й деякі переклади потрібних християнських книг⁵⁶. Чи велику християнську громаду, чи невелику, створили вони, тоді в Хазарщині VI в. (в близьких до Чорської брами місцях), ми не знаємо, але якийсь ґрунт для дальшої християнської проповіді в тім самім краю вони очевидно змогли підготувати, – і оце тепер нова агванська місія йшла працювати на ниві вже трохи розораній. На чолі місії стояв один з агванських єпископів св. Ізраїль⁵⁷ і опис його апостольського проповідування увійшов в його “Житіє”, яке потім переписав у своїй компіляції Мойсей Каганкатвацій X в. Як і всі інші житія християнських святих – цей Ізраїлів побожний життєпис вийшов дуже й дуже не чужий усяким перебільшенням-пересадам. Вірити всьому життєпису оповіданню про величезні успіхи, які нібито зробила Ізраїлева проповідь серед хазарів у 680 роках, ми, звичайно, ніяк не можемо. Тільки ж є в тім “прикрашенім” житті деякі факти безперечно правдиві; а надто цікаві для нас – життєві звістки про поганську релігію хазарів. Тому варто спинитися тут на цій побожній священній повісті.

Єпископ Ізраїль й його товариші переїхали (бл. 684 р.) із васального агванського князівства через р. Куру, а що тоді була зима й морози, то вони пересувалися по закавказькій Хазарщині більше як два тижні, аж доки дійшли до Дербендської брами. Діставшись крізь Дербендську браму в корінну Хазарщину, перед великим постом, місіонери прибули в пишне місто Варачан⁵⁸. Оце є “пишне місто” в Дагестані, що у вірмен пишеться “Варачан” або “Вараджан”⁵⁹, і є живовидячки та сама хазарська столиця, яку ми в сасанідсько-арабській звуковій передачі знаємо під ім'ям Баланжар; другою хазарською столицею, як ми знаємо, був Семендер над Каспійським морем.

Хазарський хакан, як прибули до Баланджару агванські місіонери, перебував, безперечно, не в Баланджарі, а в Семендері, бо була ж зима, і теплий Семендер був для хакана напевне його зимовою резиденцією (“кишлак”). А в гірському прохолодному Баланджарі, що краще надавався хаканові для резиденції літньої (“яйлак”), був правителем у ту зиму пору намісник *Алтілітвер*, що великий хакан хазарський держав його дочку і дуже любив цього ілітвера, або, як перекладає його титул агванський дієпис, цього “великого князя гуннів”⁶⁰. Агванських місіонерів привітав ілітвер прихильно і дозволив вести проповідь серед баланджарських поган.

Хазари мали два головні божества⁶¹. Одно – це був бог *Тангрі-хан*, з ім’ям поданим у вимові тюркській, а не хазарській⁶²; “тангрі” значить “небо”, а Тангрі-хан – це “небесний цар”, володар дощів і взагалі-води. Життя се Ізраїля⁶³ характеризує Тангрі-хана наче якого героя-велетня і прирівнює цього Тангрі-хана (“небесного царя”) до Перського божества Аспандеата⁶⁴; мабуть, треба цю перекручену назву розуміти, так що авторові хтілося притягти до порівняння те зороастрійське божество – амшаспанда, якого назву перси вимовляли “Спандармат”; вважали те божество за чадо найвищого світового бога Ашрамазди та Неба⁶⁵. Хазари приносили в жертву Тангрі-ханові печених коней серед усяких диких обрядів⁶⁶. Друге хазарське божество мало назву чисто хазарську – *Куар*; це був бог небесного огня (по чувашськи розжарене вугілля або жар ще й досі зветься “кувар”, “ковар”, “квар”)⁶⁷. Куарові хазари-погани приносили жертви тоді, коли блискавка вбивала людину або падала на щось інше. Посередниками між людьми та богами були жерці-“шамани”, чаклуни, чародійники. Жертви богам одбувалися серед дикої релігійної екстази: люди били в барабани, дзвеніли мечами, різали собі щоки й голе тіло, розтинали зарізаних коней, або голі скакали на живих конях і в дикому надпориві билися один з одним⁶⁸. Були в поганських хазарів ще й дрібніші божества, і між іншим сильно практикувався культ старих вікових дубів, якимось зв’язаний з культом Тангрі-хана. Про хазарське деревопоклоніння ми знаємо не тільки з життя святого агванського єпископа Ізраїля, VII в., ба так само із життя славянського первоапостола святого Кирила, що в IX столітті теж їздив місіонером до хазарів Криму та Дагестану⁶⁹.

Жертви, що приносилися старезним дубам були такі самі, як і Тангрі-ханові: різали коней, кров їх поливали навкруг дуба, голови й шкури вішали на гіляках, щоб вони й висихали там, – аж виходило ціле кладовище сухих шкур, і так само жерці, чаклуни та чародійки одбували коло дубів свої моління біснующися в скаженій екстазі⁷⁰. Велику роль грали в хазарській релігії ще й усякі талисмани, золоті амулети, тощо⁷¹. Коли ховали значну людину, то на тризну йому вбивали людей⁷².

Життя того єпископа Ізраїля VII в. каже, що баланджарський ілітвер не тільки дозволив проповідувати євангелію в хазарській столиці, ба навіть і сам навернувся до христової віри. Знаючи відому хазарську терпимість до всіх релігій, ми цілком можемо повірити в це особисте охрещення князя-ілітвера, хаканського свояка; але зовсім не можемо повірити житійному оповіданню про те, що той ілітвер дозволив місіонерам винищити всі поганські святині в столиці Баланджарі і навіть наказав позасаджувати жерців та кудесників до в’язниць або попалити їх живих на дорогах та на вулицях⁷³. І коли житієписець запевняє, що Алп-ілітвер “урятував країну од порожньої (= поганської) віри і підхилив найлегшу ярму – служінню христову”⁷⁴, то ясно, що це все незмірна побожна пересада. Можемо лише повірити, що деяку свою християнську церкву в надкавказькій Хазарщині агванські місіонери всеж заснували і тим збільшили число хазарів-християн, які жили в країні ще з попередніх століть. Рівняти наслідки цієї закавказької “анти-халкедонської” пропаганди з наслідками кримської “халкедонської пропаганди” серед хазарів тобто візантійського православія, аж ніяк не можна. Навпаки, доводиться думати, що працю місії агванського єпископа Ізраїля використав найбільше не хто, як візантійська православна церква. В реєстрі єпископських катедр VIII в. константинопольського патріярхату

(т. зв. “Номіціе епіскопатуум”) ми знаходимо точну вказівку, що православний готській митрополіт Крима з центром у південно-кримському місті Доросі (тепер руїни Магнуп-кале) церковно підхилилися в I-й половині VIII в. не тільки такі міста Хазарської держави, як Хотціри-Каразу, Тмутаракань та Утіль на Волзі, ба навіть у напрямі на південь м. Кабала (<...>) в лівобережній Агванії⁷⁵, – та сама Кабала, де ще так недавно, бл. 700 р., на катедрі сидів виразний анти-халкедонець єпископ, що підписував разом з іншими агванськими духовниками анатему халкедонцям-діофізітам⁷⁶. Кабала – то ж була столиця хазарської Агванії навіть так і звалася: Хабала-Хазари⁷⁷.

Чи досягли агванські місіонери своєї головної, політичної мети, тобто військової хазарської охорони для агванського князівства проти напору мусульман арабів, – про це в житті говориться загальними фразами⁷⁸. Мабуть, великий хакан дещо зробив і для військової охорони васальної Агванії (це ж було в його власних інтересах). Тільки ж, доки це все робилося в кінці VII в., арабський халіфат устиг набратися нової військової могутності за халіфа Абдальмалика (685–705) та халіфа Валіда (705–715), і ото ж за Валідових часів зважився халіфат повести атаку вже не тільки проти дрібного агванського (“аррапського”) князівства, ба й проти великої хазарської держави.

¹ Див. Табарій, розділ “Фатх аль Баб” = “Завоювання Дербенда”, Ляйден, вид. серія 1, ст. 2667; Маркварт 491; або єгип.вид. т. IV, ст. 257.

² Уже не традиційних “тюрків”, а попросту-таки “хазарів”, називає, повідаючи про це, Табарій сучасник, історик мусульманських завоювань, Балазорій IX в. Див. Ляйден. вид. 1866 р., ст. 194–197; рос. пер. витягів із Балазорія – П. Жузе (Баку, 1927), ст. 5–7.

³ Табарій, повідаючи про події VII–VIII в., не любить казати про “землю хазар”, а звичайно зве Хазарщину “землею тюрків”. Це все треба ще раз вивірити й порівняти, бо в єгип. вид. ибн-аль Асіра. т. III, ст. 12, виходить інакше.

⁴ Звідки ж ибн-аль-Асір?

⁵ Табарій, єгип. вид., т. VI, ст. 258:3 (під роком 23-м).

⁶ По арабськи Бейда значить або “Біле місто”, себто може місто на степу, бо “бейдѡ” значить (“степ”) або “Біла вода”.

⁷ Пор. Маркварт, 491, з його, розуміється, звичайним фантазуванням.

⁸ Рік “Білих” є багацько; от і правий доплив р. Тереку зветься Ак-чай або Ак-сай (“Біла Річка”). Коло Аксу (“Біла вода”) ще й досі показують мечеті, ніби це із часів мусульманських завойовників (Сысоев: Краткий очерк истории Азербайджана, Баку, 1925, ст. 45, виноска). Що ж до “Білгородів”, то, коли далі, кажучи про IX в., доведеться нам говорити про хазарську твердиню Саркел “Білу Вежу” наших літописів, то ми муситимем присвятити деяку увагу і оцьому місцю у Табарія.

⁹ Пор. подробиці у Балазорія, ст. N араб.; рос. пер. Жузе, ст. 8.

¹⁰ Васил. Зевский, “Труды”, т. II, с. 401 (Кост. Порфирогенет).

¹¹ Балазорій, ар., ст. № N, рос. ст. 9; Васильевскій, II, 387; по Григорьеву за Френом, бл. 651 р.; д’Оссон, ст. 55; у Юсті в Grundschrift неможлива дата 640.

¹² Балазорій араб., ст. N, рос. Жузе, ст. 14; Якубій: “Исторія” (Ляйден, 1883), т. II, араб., ст. 194, рос. Жузе, ст. 5; пор. дещо у вірменина Себеоса VII в.: “Исторія Иракла” (по рос. СПб. 1862), ст. 164.

¹³ Елегія часто цитується. Див. пр. Балазорій, араб. ст. № N рос. Жузе, ст. 14; географ. ибн-аль-Факиг бл. 903 (Ляйд., 1885), ст. 287, рос. пер. Н. Караулова в 31-му вип. тифлісько-го “Сборника” (1902), ст. 13. Пер. в ибн-аль-Факига ще ст. 293; рос. Караулов, ст. 29.

¹⁴ Гевонд: “Исторія халифовъ”, пер. К. Патканов (СПб., 1862), розд. III, стр. 10.

¹⁵ Див. на підставі китайських джерел у Шавана (СПб., 1903), ст. 267–268.

¹⁶ Див. у Шавана спеціальний розділ про тую адміністративну організацію, яку запровадили китайці на території західних тукойців, ст. 268 і д. Зокрема китайську адміністративну організацію саме в Міжріччі або Тронсоксанії (Ташкент, Самарканд, Фергана, Бухара і інші) див. ст. 273.

¹⁷ Ідея про “царську благодать” (“фаррахі кайанік” у персів) розвилася у середньо-азійських тюрків, а од них і у хазарів, безперечно через вплив од зороастриїства, од сусідніх сасанідських персів. Про цю “благодатність” хакана ми ще докладно говоритимем в описі Хазарщини IX–X в.

¹⁸ Див. прим. Табарій під р. 89=708; 91=710; 99=717; 103=721; 104=722; 147–148 = 764–765. Або див. Теофан під р. 6223; Маркварт, ст. 47.

¹⁹ Ми бачили, що вже й і в 627 році візантійські історики звали спільників імператора Гераклія не попросту “тюрки”, ба “тії тюрки, що їх звать хазарами”: Див. у нас ст. V; Теофан під р. № N.

²⁰ До речі увага. Ще минув час – і для візантійців IX або й X в. термін “турки” зробився синонімом для мадярів, тимчасом як хазарів вони тоді вже звали тільки хазарами, “турками” вже їх не звали. Див. прим. писання імператора Костянтина Порфирородного.

²¹ Про це постійне військо у Янанії ми широко говоритимем нижче, розбираючи відповідні звістки арабських географів IX–X в.

²² Див. “Китабаль-харадж” Кодалли, Лейден., 1899, ст. 256; рос. виписка Караулова у 32 випуску Тифліського збірника (1903, ст. 29).

²³ Котопеп, ст. 103.

²⁴ Див. у нас ст. <...>, за Манандром VI віку, рос. ст. 462.

²⁵ В. Латышев: “Сборникъ греческихъ надписей христіянскихъ временъ изъ южной Росіи”, СПб., 1896, № 99; Ю. Кулаковский. Готская епархія, ст. 179 / Ж.М.Н.Пр., 1898.

²⁶ Теофан, повести <...>..

²⁷ Див. літопис візантійця Теофана під р. 6196=704, рос. стор. 273 та під 6198=706, рос. ст. 275 та під р. 6003=711, рос. перек. ст. 277–278.

²⁸ Точно цього з пам’яток не видко. Див. у Теофана під р. 6171, рос. ст. 263. Пізніше в вірменськ. географіях кінця VII в. в Журн. Мин. Нар. Пр. 1883, Март, ст. 26 є про втікання од хазарів.

²⁹ Див. Н. Пантканов. “Изъ нового списка географии приписываемой Моисею Харенскому”. – Журн. Мин. Нар. Прос., 1883, Март, ст. 29, ст. 24. Всев. Міллер в “Осет. этюдах”, ч. III, М., 1887, ст. 104 – висловив здогад, що то нащадки булгарів.

³⁰ “Заразом вороги й союзники” – каже про тих булгарів історик Юстиніяна Прокопій: “Тотська війна”, кн. VI, 5–18.

³¹ Вірменська географія кінця VII в. у вище згаданім витягу К. Патканова – Жур. Мин. Нар. Пр., 1883, Март, ст. 26; Никифор вид. <...>, ст. 24; Теофан під р. 6171, рос. пер. ст. 262–263.

³² Гевонд, ст. 11.

³³ Іпатський літопис, л. 15, л. 17, л. 48.

³⁴ А пізніш, у IX столітті, це вже відомий факт. Пор. у Костянтина Порфирородного (“Про народи”, розд. 38) в “оповіданні про міграцію мадярів” IX в.: хазари – видно з Костянтина – зберігають політичну силу над мад’ярами, коли ті – в Надунайщині – це значить мають силу над тамошніми сіверцями й уличами – рос. пер. Г. Ласкина (М., 1899, ст. 142–143).

³⁵ Іпатський літопис, л. 12.

³⁶ Іпатський літопис, л. 14.

³⁷ Див. так само.

³⁸ Така була думка й у Карамзина: “въ исходъ VII века или въ VIII в. – “Исторія государства російського”, т. I, СПб., 1818, ст. 41–42. Те саме і в “Історії України-Руси” М. Грушевського, т. IV, 1913, ст. 395: “Хазарська зверхність могла з’явитися в Києві десь у 2-ій пол. VII в. чи в 1-й полов. VIII в. найпізніше”.

³⁹ Іпатський літопис, л. 9.

⁴⁰ Не “блтвар”, а “йлтвар” – так треба читати титул волзько-булгарського царя у ибн-Фадлана (в статті “Булгар” Якутового “Географічного словника”); букви “б” і “й” пишуться по арабськи однаково, тільки під “б” є одна kropka, а під “й” є дві kropki. Титул “ілитвер” практикувавсь у хазаро-булгарів ще в UP в.; він був нижчий, ніж титул “хакан”, і Мойсей Каганкатвацій мабуть не погано поясняє назву “ілитвар”, як “великий князь” (ст. 185). Той хазарський “ілитвар” (їх очевидячки було скількись, таких й великих князів), за якого оповідає Мойсей Каганкатвацій, в 680-их рр. мав велику одначе пошану у хазарського хакана, і хакан не тільки дуже любив його ілитвера, бо не вважав за негідне для себе одружитися

з ілітвєровою дочкою (див. Каганкатвацій, ст. 199). З того самого Кагантаквація (ст. <...>) в подіях VII в. і з Гевонда VIII в. (ст. 92) в подіях VIII в. можна-б висувати, що “Ілітвєр” міг бути і військовим воєводою.

⁴¹ Див. Жур. Мин. Нар. Пр., 1852, июль, у віділі “смьсь”, ст. 25–26, – “Археолог. находки в Пермск. губ.” Пор. і в Голубовського у “Кіев. Старинь” 1888, июль, ст. 43.

⁴² Про вірменські надгробки VI в. – Татищєв-Петров, “Чуваши”, ст. 34.

⁴³ Проти цієї думки промовляє Йорданіве мовчання VI в.: згадуючи Мордву, Мерю і надвільські народности, він не дає жодного ймення, щоб нагадувало б собою “булгар”.

⁴⁴ Див. рос. витяги з тої географії у К. Патканова – “Журнал Мин. Нар. Пр.”, 1883, Март, ст. 28–29–31.

⁴⁵ Про це свідчить географ Бельхій (в обробці Істархія) X в., що виписка з рукопису з рос. перекладом є у Д. Хвольсона в його “Извѣстіяхъ Ибн-Даста” (Ибн-Росте), СПб., 1869, ст. 83; в іншій редакції Істахрій друков., ст. 227; ибн Хавкаль, ст. 287; Маркварт, 517–518.

⁴⁶ Чергування початкового “м” та “б” – це улюблена властивість тюркської вимови. Порівн. “Мохаммед” і “Бахмет”, “Бохмит” в літописі нашім (Іпат., л. 65), “мусульманин” – і “бусурманин”. До речі завважимо, що назва “бусурманин” вживається у самих мусульман, і вона не має в собі того зневажливого відтінку, який надають слову “бусурман” слов’янські мови. Див. або подорож Т. Герберта по Персії 1627 р. (фр. пер. Париж, 1663, ст. 408): “<...>”; в “<...>” 1496–1501 (вид. Лось, Краків, 1912, ст. 5): “<...>”.

⁴⁷ Див. про це у Ибн-Росте у виданні Хвольсона. – СПб., 1869, ст. 21 або ляденському вид., ст. <...>.

⁴⁸ Див. ибн-Росте, ляд. вид. ст. <...>; у Хвольсоновім вид., ст. 19.

⁴⁹ Каганкатвацій, рос. ст. 253.

⁵⁰ Окрім Кагантаквація (рос. ст. 190) див. Гевонд: Історія халифатовь, СПб., 1862, ст. 10 (про хазарський похід 683–684 рр.).

⁵¹ “На 62 році південного царства жорстокого Мохаммеда”, – Каганкатвацій, рос. ст. 190.

⁵² Каганкатвацій, там само, рос. ст. 190.

⁵³ Царгородські “Нотиції” VIII в., що видав де Боор (1891), це показують незаперечно.

⁵⁴ Ширше див. в моїй статті: “Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана” в ювілейній збірці на честь С. Ф. Ольденбурга (Лнгр., 1934), ст. 299–300.

⁵⁵ Каганкатвацій, рос. ст. 190–192.

⁵⁶ Про це дивіться у нас вище, ст. <...>; джерело – сирський продовжник 569 р. церковної історії Захарії Ретора.

⁵⁷ Він сучасник вірменського патріярха каталікоса Саака III (677–703), – і цим синхронізом теж установлюється деяка певна дата його життя.

⁵⁸ Мойсей Каганкатвацій, рос. ст. 192.

⁵⁹ Воно, як “головне місто гуннів”, згадується і в вірменській географії кінця VII в. поруч і ще іншого гунського міста Месендери (тобто Семендери). Див. рос. витяги у К. Патканова, “Жур. Мин. Нар. Пр.”, 1883, Март, ст. 26 і ст. 31.

⁶⁰ Каганкатвацій, рос. ст. 192–199.

⁶¹ Ідея єдиного бога – в житті Або бл. 786 р. (Васил.: Іоана Гот., ст. 394; місія Кирила у Сімокатті. – “Жур. Мин. Нар. Пр.”, 1898, ст. 184 (стаття Кулаковського)).

⁶² По чувашськи бог і тепер зветься “туро” – значить, більш-менш так само вимовляли це слово й булгаро-хазари.

⁶³ Каганкатвацій, рос. ст. 193.

⁶⁴ Перед дієписом чи перед копістом напевне мріло ім’я того великого героя усного перського епоса і сасанідської “Книги царів”, що звавсь “Испендійар” або “Испендійат”.

⁶⁵ Див. про божество Спандермат, в статті А. Джексона “<...>” в іранознавчій страсбурській енциклопедії” т. II, 1896–1904, ст. 638.

⁶⁶ Пор. Сімокатто-у Кулаковського (ЖМНПР, 1898, ст. 184).

⁶⁷ Див. Золотницький Н.: “Корневоу чувашский русский словарь”, Казань, 1875, ст. 38; Никольскій Н.: “Русско-чувашский словарь”, Казань, 1910, ст. 103 под словом “жар”.

⁶⁸ Каганкатвацій, рос. ст. 193.

⁶⁹ Так зване “Паннонське житіє” св. Кирила, або Костянтина, не дуже давно передрукував акад. П. Лавров у своїй монографії – “Кирило та Методій в давньо-славянському письменстві” (Київ, 1928) вкупі з українським перекладом, ст. 239–294. Про священний дуб у Старім Криму (у м. Фуллах), що йому правили жертви, коли довго не було дощу, і не

дозволяли жіноцтву підходити до дуба і до його жертв – див. в Житті св. Кирилла, ст. 281 церковно-славянського тексту і ст. 271 українського перекладу.

⁷⁰ Каганкатвацій, рос. ст. 200 і 202.

⁷¹ Каганкатвацій, рос. ст. 205.

⁷² Навести подробиці з Феофана, під. р. 6203=711, рос. ст. 278.

⁷³ Каганкатвацій, ст. 203, 205–206, 208.

⁷⁴ Каганкатвацій, рос., ст. 205.

⁷⁵ Див. мою статтю у юбіл. збірці Ольденбурга, ст. 299–300.

⁷⁶ Каганкатвацій III, 3 і III, 8; рос. 238 і 243.

⁷⁷ Балазорій: Книга завойовуваннів (Ляйд., 1866), ст. 194: “мадінато Кабалата, за м. Хазаро”.

⁷⁸ Ллитвер, у листі до вірменського католикаса, патріярха Саака, наївно обіцяє, що, коли єп. Ізраїль залишиться жити в країні ілитверовій, то “через єдиновірність припиняться наскоки диких народів наших на країну вашу” – і на Вірменщину, і на “Агванське князівство” (Див. Каганкатвацій, ст. 211). Єпископ справді згодивсь на це – раз-у-раз навідувати “Гуннію” та “опікуватися новонавереною паствою Христовою та додержувати твердо обіт і умови союзу” (Каганкатвацій, ст. 213. Якого “союзу”? Церковного?).

Кримський А. Ю.

“Історія хазар” (неопубліковані фрагменти) /

Підготовка до друку: О. Б. Бубенок, О. О. Хамрай, В. В. Черноіваненко

Основою для публікації відомих науці фрагментів другої частини монографії “Історія хазар” видатного українського орієталіста академіка А. Ю. Кримського стали сторінки рукопису, що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Запропонований увазі читачів фрагмент присвячено подіям VII – початку VIII ст., коли Хозарський каганат постав як самостійна держава.

Ключові слова: “Історія хазар”, А. Ю. Кримський, українське сходознавство, хозари

Крымский А. Е.

“История хазар” (неопубликованные фрагменты) /

Подготовка к печати: О. Б. Бубенок, А. А. Хамрай, В. В. Черноіваненко

Основой для публикации известных науке фрагментов второй части монографии “История хазар” выдающегося украинского ориенталиста академика А. Е. Крымского стали страницы рукописи, хранящиеся в фондах Института рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. Вернадского. Предлагаемый вниманию читателей фрагмент посвящен событиям VII – начала VIII вв., когда Хазарский каганат возник как самостоятельное государство.

Ключевые слова: “История хазар”, А. Е. Крымский, украинское востоковедение, хазары